

ПЛОВДИВСКАТА НАУЧНА ТРАДИЦИЯ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА РЕФЛЕКСИЯТА – ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ

Веселин Василев
ПУ „Паисий Хилендарски“

Резюме. В статията се анализира вътрешната логика (и историята) на възникване на самобитната пловдивска научна традиция в изследването на рефлексивната проблематика. Свообразието ѝ се консолидира около следните особености: признаването на разнообразието на феномена (и конструкта) рефлексия като негова отличителна черта; разграничаването на праксиологическата рефлексия като самостоятелен тип; обособяване на междинната теория за рефлексивния подход, която запазва автентичното съдържание на конструкта рефлексия при приложението му в практиката; разработване на разнообразни технологии и програмни продукти, които осмислят приложно идеите за рефлексията и ги реализират в социалната практика.

Keywords: reflection, types of reflection, practiological reflection, reflexive approach, technologizing of theoretical ideas

Увод. Началото

Интересът към рефлексивната проблематика възникна (около 1986 – 87 г.), почти едновременно и синхронизирано, у една група преподаватели – приятели от Пловдивския университет (В. Василев, А. Джалдети, Р. Стаматов) и този интерес беше индуциран и повлиян от няколко източника и от няколко посоки.

– От теорията за съдържателното обобщение и за теоретичноориентираното обучение в началната училищна възраст на руските психолози В. В. Давидов и Б. Д. Елконин, според която рефлексията е водещо (и ключово) новообразуване в психиката на малкия ученик (наред с анализа и планирането).

– От интереса и серията от публикации на българския учен Петър Николов (Николов, 1985) към рефлексията: в средата на 90-те години той представи субконцепцията за рефлексивния подход в обучението (която според мен е съвършено оригинален български принос в тази проблемна област).

– От ускоряващия се интерес към рефлексията в руската хуманитаристика по онова време, който концентрирано избухна в сборника (една истинска

малка енциклопедия по рефлексия) „Проблеми рефлексии“ (1987), издаден в Новосибирск. Когато го проучвахме с истински ентузиазъм, колегата Никола Топузов остроумно подхвърли: „Всички ли автори вече са ги пратили в Сибир? Това май се случва на всеки, който се занимава с рефлексията“.

Година-две по-късно и ние вече издигнахме своите оригинални и свежи идеи, свързани с рефлексията. На основата на критичен анализ на класификационните схеми на Г. П. Щедровицкий, И. Н. Семьонов и С. Ю. Степанов, В. В. Давидов и А. З. Зак Веселин Василев предложи своя класификационна схема за типовете рефлексия, в която се включва като нов и основен тип (наред с интелектуалната, личностната и диалоговата) и **праксиологическата рефлексия**. Също така той лансира и новата рефлексивна процедура „забягване в бъдещето“, а Азаря Джалдети добави процедурата „инсертивно ситуиране“ (Василев & Джалдети, 1989; Василев & Джалдети, 1990; Василев, 1993). Румен Стаматов издигна идеята, че рефлексията може да стане принцип и основа на онтогенетична периодизация (Слободчиков et al., 1989; 1990).

Щастливият шанс за среща с видния руски психолог акад. Василий Давидов и неговия сътрудник Виктор Слободчиков и съвместните публикации с тях (Давидов et al., 1988; Слободчиков et al., 1989) бяха сериозна подкрепа и стимул да разширим и задълбочим работата си в тази интересна и перспективна научна област. Към инициаторите се присъедини цяла група ентузиазирани последователи, организирани в теоретичен семинар, който положи основите на пловдивската традиция в изследването на рефлексията. Интересно беше, че всички ние осъзнавахме какво точно правим и към каква цел се стремим: да вървим в своя посока и да разработваме оригинална и самобитна концепция в тази проблемна област. Ето имената на ентузиастите, които „наливаха основите“ на тази традиция: Веселин Василев, Румен Стаматов, Азаря Джалдети, Никола Топузов, Румяна Танкова, Теодора Власева, Йорданка Вълканова, Дора Левтерова, Бисер Дамянов, Росица Иванова, Александър Линков, Ориета Маркова, Цонка Илиева, Кристина Чичикова, Ивана Колева, Светломира Ковачева и др.

Бяхме готови да излезем вече публично на научната сцена и през 1990 г. подготвихме специализиран научен сборник по рефлексивната проблематика. Към нас се присъединиха и колеги филолози, литераторите Клео Протохристова, Запрян Козлуджов и Атанас Бучков, а самостоятелния сборник нарекохме „Рефлексия. Дейност. Култура“ (1990), отделен том от научните трудове на Пловдивския университет; той се оказа пръв поне в два плана: първият в България сборник, посветен на рефлексията, и първият в Пловдивския университет тематичен научен сборник. Пълният списък на авторите на 15-те статии в него, положили основите на пловдивската научна традиция по изследването на рефлексията: В. Василев (с 3 статии), А. Джалдети, Р. Стаматов (с по 2 статии), В. И. Слободчиков, Л. Н. Алексеева (гост-автори от Мос-

ква), Кл. Протохристова, З. Козлуджов, А. Бучков, Н. Топузов, Т. Власева, Р. Танкова, Б. Дамянов, Й. Вълканова, Р. Иванова, Ал. Линков, О. Маркова, Ц. Илиева, М. Хекимова. Изпратихме го на acad. В. В. Давидов и получихме от него писмо: „Скъпи Веселин! Радостен съм, че получих чрез В. Слободчиков сборника по рефлексията. Колко хубаво, че вашият пловдивски колектив така упорито и успешно работи върху много важната психолого-философска тема за рефлексията. Сборникът ви е просто забележителен!... Ваш В. Давидов. 21 окт. 1991 г.“ (от личния архив на автора В. В.). Тази ласкава оценка беше не само окуражаваща, но и вдъхновяваща и вече нищо не можеше да ни спре да продължим по поетия път.

Две години по-късно в новия учебник по психология за СОУ (Джалдети et al., 1992), който през годините претърпя 10 издания и надхвърли 200 хиляден тираж, обособихме самостоятелна тема-урок за рефлексията (с. 195 – 206), придружен със задачи за упражнение и релевантен тест; напълно възможно е самостоятелният урок по рефлексията в учебник по психология за средните училища да се окаже факт без прецедент не само у нас.

През 1993 г. в поредната и юбилейна двадесета национална конференция по методика на висшето образование в Пловдивския университет (уви, тя се оказа и последна) обособихме отделна секция по рефлексия, а участието на колежката от Благоевградския университет Мария Оракова превърна това скромно (но пък първо по тематиката си) научно събитие в национално. Докладите бяха издадени в отделен сборник, продължил приетата по-рано тематична парадигма: „*Рефлексия. Дейност. Култура*“ (1993). След две години М. Оракова (Мутафова) защити първата в нашата страна дисертация по рефлексивната проблематика (Оракова, 1995), на следващата година я последва Мария Хекимова (Хекимова, 1996). Така рефлексията се оказа и национална, и дисертабилна проблематика, а пловдивските автори не само катализираха интереса към нея (с годините се присъединяваха и нови колеги от цялата страна: Н. Александрова, М. Пехливанова, М. Георгиева, Ир. Колева, Й. Балтаджијева и др.), но и внасяха специфика в подходите при нейното изучаване и своеобразие в нейното интерпретиране.

Искам специално да подчертая активното участие на съвсем младите изследователи – дипломантите, които не само разширяваха мащабите на нашата традиция, но някои от тях привнасяха и свежи, оригинални идеи и нюанси в нея. Първите защитили дипломанти бяха Соня Мелоян и Красимира Иванчева (1992 г.). Последваха ги Мина Кънчева (1993), Анна Наумова (1994), Петя Балабанова (1995), Венелин Младенов (1996), Антония Мартинова (1997), Славка Тодорова (1998), Стоян Тошев (1998) и др. – до 2000 г. бяха защитени 15 дипломни работи, посветени на рефлексията, а до 2007 г. броят им достигна 30. В тези работи идеята за праксиологическата рефлексия се разширяваше, прилагаше и верифицираше в различни области на социалната практика –

обучението в началните класове, самопознанието в ранните възрасти, професионалната дейност и култура на учителя, дейността на мениджъра, на лекаря и др. Много от тези амбициозни млади изследователи публикуваха интересните си разработки в сериозни издания и ги представяха на научни форуми: С. Мелоян, Кр. Иванчева, П. Балабанова, Ант. Мартинова, Сл. Тодорова, Ст. Тошев (виж: Мелоян, 1994; Балабанова, 1996; Иванчева, 1997).

Междувременно през 1993 г. авторски екип В. Василев, Е. Гергова и Й. Димова разработиха и публикуваха изследването си върху рефлексията над знанието (в областта на обучението по химия в VI – VIII клас); в него заставахме на позицията, че *„способният на рефлексия ум е в състояние да контролира процеса на придобиване, на създаване, на обосноваване и на смяна на знанията, да осмисля както цялостния ход на познанието, така и отделните му етапи и компоненти“* (Василев et al., 1993: 97). *„При по-големите ученици става възможно да се моделира в учебния процес съвпадението (единството) на историческото и логическото (в Хегеловия смисъл), т.е. да се възпроизведе историко-научковедският генезис на знанията. Такава рефлексия вече търси основанията на знанията не в готовата, завършена процедурна схема на представянето им, а в разгърнатия във времето процес на търсенето и добиването им“* (Василев et al., 1993: 98). Така беше набелязана една от посоките на изследване на рефлексията в пловдивската традиция и конструктът *„праксиологическа рефлексия“* започна реално да работи за решаването на практически задачи в обучението.

Теоретичното и тематично своеобразие на пловдивската традиция в изследването на рефлексията

„Пловдивската традиция („Пловдивската психологическа школа“) в изучаването на рефлексията в теоретичен и приложно-практически план“ не е наша самооценка, а оценка и формулировка на проф. Л. Десев (виж: Десев, 1996: 96 – 97; Десев, Брик, Десев, 2011: 247). Спецификата (и своеобразието) на пловдивската традиция в изследването на рефлексията се проявява в следните особености:

– Приемането, че рефлексията е сложно явление, което се проявява в разнообразни модуси и това е нейна същностна черта. Повечето автори, разработващи рефлексивната проблематика, се придържаха към свое разбиране на този феномен и го обявяваха за същинската рефлексия (без да оспорват разбирането на останалите автори). Внимателният анализ на различните схващания, който осъществихме ние, показваше например, че рефлексия е и това, което счита задълбоченият методолог Г. П. Щедровицкий, и този феномен, който разработва тънкия познавач В. А. Лефевр, и това интелектуално умение, което описват и се стараят да формират целенасочено авторитетните изследователи В. В. Давидов и А. З. Зак, като същевременно техните въз-

гледни не противоречат на класическите идеи на Кант, Хегел, Хусерл, Дюи и др. Проблемът е да синтезираме разбирането-инвариант, което да съдържа най-дълбоката същност на рефлексията, и да се набележи най-удачната класификационна схема (система от типове и видове), която „да побере“ в себе си всички модуси и конкретни варианти, които правдоподобно претендират да са прояви на същата тази рефлексия.

– Приемането, че рефлексията може да има различни лица (типове), изисква ясно да се осъзнава, че все пак не всичко (не всеки интелектуален акт) е рефлексия. Поради това се постаряхме да разработим автентичното понятие за рефлексия, което да гарантира, че при разумното разширяване на съдържанието му няма да се прекрачи границата на риска то да бъде размито и подменено. Споделихме позицията и убеждението, че основополагащите класически идеи в познанието за човека следва да имат не само приоритет, но следва да притежават и особен теоретичен имунитет, който да ги пази от произволната коригираща намеса на по-късните автори и да осигури приемственост, стабилност и надеждност на хуманитарното знание (Василев, 2006, с. 85). Поддържането на автентичното разбиране за рефлексията се постига чрез непрекъснатото съотнасяне на новаторските идеи за нея с тези на класиците и първооткривателите. След прилагането на специфични теоретични процедури за анализ и синтез на почти всички значими концепции за рефлексията (включващи и „*предкласиката*“, и класическите възгледи, и най-съвременните концепции), ние синтезирахме свое разбиране за рефлексията, чийто инвариант е най-близък до разбирането на Им. Кант, което пък изглежда като синтез на разбиранията на Дж. Лок и Г. Лайбниц. Основните му достойнства са, че съдържа вътрешен хуманистичен заряд (рефлексията е иманентна и същностна човешка способност), както и инструменталният характер на европейския тип култура (докато разбирането на Г. Хегел, освен че е по-неясно и неопределено, акцентира основно върху социокултурната същност на рефлексията, като осъзнаване чрез опосредстване в човешката дейност).

– *На основата на Хегелианската (почти имплицитна, подразбираща се) идея*, че социокултурните по произхода си феномени могат да извършват смислово „*движение*“ в различни посоки: и от света (обектите) към субекта, и от субекта към субекта, и от субекта към обекта, в пловдивската традиция беше постулирана идеята (теоретичната версия), че няма никаква причина рефлексията да не проследява движението и преобразуването на идеите (мислите) в предметни или идеални (но практически приложими) продукти: и тогава рефлексията по субективния и социалния си смисъл е практически насочена или се проявява като праксиологическа рефлексия. Оказа се, че още редица мислители философи загатват за подобна възможност: Дж. Дюи, М. Мерло-Понти, Х.-Г. Гадамер, К. Ясперс, Т. Адорно и др. споделят редица идеи, че рефлексивното мислене може (и следва) да организира постъпките, да регу-

лира и променя битието, да стига контролирано до практиката. Концепцията за праксиологическата рефлексия позволява теоретичните идеи в тази област да се пренасочат целенасочено от елитарната наука към широката социална практика и да се осмислят инструментално и технологично. Тази концепция се превърна във водеща характеристика за пловдивската и за българската традиция и породи и вдъхнови многобройни нови изследвания в рефлексивната проблематика.

– *Рефлексивният подход* е важна съставка на нашата традиция: ние с желание разработваме тази интересна и перспективна идея, предложена от проф. Петър Николов (1985), и защото е специфичен български принос в рефлексивната проблематика, и защото тази субтеория може да се обоснове методологически убедително в духа на концепцията на Имре Лакатош за междинните теории със среден обхват (Lakatos, 1970). Междинната теория е необходима, за да се „преведе“ една твърде абстрактна теория до равнището на конкретна, непосредствено приложима в практиката концепция, без при това да се загуби нейната съдържателна автентичност, без да се превърне в нещо друго. Свой варианти в детайлизирането и конкретното разгръщане на рефлексивния подход разработиха Й. Димова и В. Василев (Димова, 2000; Димова, 2011; Василев, 2006; Василев et al., 2005). Ползваме се от случая да изкажем благодарността си на нашия учител в изследването на рефлексивния подход Петър Николов – и за сполучливата му и перспективна идея, и за цялостната му подкрепа.

– *Праксиологическата рефлексия* (най-специфичната, донякъде емблематична характеристика на пловдивската традиция) ние ориентираме към професионалната рефлексия на разнородните специалисти и към рефлексивните модели на обучаващи технологии. Своеобразието на нашите разработки е в тяхната ориентация към обучението на учениците в по-горните класове – от VI – VIII до IX – XI (за разлика от разработките на рефлексивни обучаващи прийоми и технологии почти само в началните класове, което е характерно за руската традиция).

Основите и стъпалата в изграждането и разгръщането на пловдивската традиция

Йорданка Димова направи първата голяма стъпка в утвърждаването на своеобразието на пловдивските изследвания на рефлексията като традиция. В мащабна и задълбочена разработка тя изследва рефлексията над химическото знание, диференцирайки важна особеност на познавателната дейност – рефлексията над целите и способите за усвояване на специфични знания (знанията за химичните елементи в синхрон с историята на откриването на тези знания). Й. Димова предлага своя концепция за рефлексивен подход, включваща следните основни принципи: *за активност, като личностно свойство на ученика,*

за съзнателност, за рефлексивност (водец принцип) и за демократичност (толерантност). При технологическата реализация на рефлексивния подход се въвежда дидактическият конструкт учебни задачи за рефлексия, при които дейността се осъзнава в две позиции: позиция за разбиране на измененията на обекта и за разбиране на изменението на знанията за него (Димова, 2000; научен ръководител Елена Гергова). Разгърнатият вариант на концепцията, заедно с технологични разработки по рефлексивното обучение по химия, Й. Димова публикува на английски език; когато книгата попада в ръцете на един от най-авторитетните автори, изследващи рефлексията – американския учен от руски произход В. А. Лефевр, тя получава неговия светкавичен и изключително ласкав отзив-рецензия в специализираното периодично издание „*Рефлексивные процессы и управление*“ (Лефевр, 2011).

Теодора Коларова-Кънчева предложи свой оригинален инвариант на рефлексивна образователна технология (в синхрон с рефлексивния подход), в който интелектуалната рефлексия се интегрира технологично с другите типове – диалоговата и личностната. Създаден е цялостен технологичен модел за активно и целенасочено формиране и проявление на интелектуалната рефлексия в обучението по биология (Коларова-Кънчева, 2003; научен ръководител Грозданка Ставрева). В този модел ключова е ролята на задачите за интелектуална рефлексия, чрез които се осъзнават и усъвършенстват способите на действие (чрез действия със самите собствени знания), а изследването доказва, че рефлексивният акт се разгръща по-успешно в условията на интензиван вътрегрупов диалог, който насочва, активизира и регулира процеса на търсене на решение на задачата. Рефлексивните механизми се отключват по-успешно в интерактивния режим (обсъждане в условията на групова работа) и това подсказва свръхсмелата идея-хипотеза, че може би интелектуалната рефлексия (като осъзнаване на основанията на собствените познавателни действия – по Кант и Давидов) има своя дълбок генезис в интелектуалния диалог в човешката група!

Можем да заключим, че с тези две мащабни и оригинални разработки (към тях ще прибавим и книгата на Марга Георгиева, 2001) бяха положени основите на рефлексивната обучителна методика по естествените науки в нашата страна. Набелязаната (и дори трасирана) посока на изследване на рефлексивната проблематика се нуждаеше от фундаменталнотеоретично обосноваване. В дисертационния си труд (за доктор на науките) Веселин Василев проследи корените на съвременните концепции за рефлексията, анализира предкласическите и класическите идеи в тази проблематика, синтезира разбиране, в което е обоснована многоаспектната същност на рефлексията и съдържателния ѝ инвариант (автентичната рефлексия). В общия теоретико-приложен модел се откроява идеята за праксиологическия тип рефлексия, която интегрира технологично останалите типове и позволява абстрактните теоретични идеи да

се преобразуват в приложни теории със среден обхват и в приложни технологии, предназначени за широката практика.

Васил Милушев разширява и обогатява рефлексивния подход: в обучението чрез задачи, което е едно от основните средства за развитие на мисленето, съчетанието на рефлексията със синергетиката увеличава мощта на обучението. В голямата докторска дисертация на В. Милушев се лансира и апробира експериментална методическа система, разработена в контекста на рефлексивно-синергетичния подход, която осигурява активно участие от изследователски тип, конструиране и преобразуване на математически задачи от ученици и студенти (Милушев, 2008). Емпирично е верифицирана тезата, че този, който умее да съставя и преобразува задачи, той най-добре умее да решава задачите (Милушев, 2008:42).

Рефлексивният подход беше обогатен и реализиран в технологичен модел в находчивата и задълбочена разработка на *Иса Хаджиали* (2011; научни ръководители Веселин Василев и Теодора Коларова-Кънчева), която е истински образец на конкретизиране на теоретичните знания за рефлексията в междинна теория – рефлексивен подход, и в технологичен продукт – образователна технология. Моделът, подходът и технологията са проверени в истински психолого-педагогически експеримент от лонгитюден тип (все по-рядко срещан в наши дни) с едни и същи ученици в три последователни години (IX, X и XI клас). Целенасочените рефлексивни обучаващи технологии, синхронизирани с учебното съдържание по биология в IX – XI клас, заедно с рефлексивния завършек на тестовете върху определено учебно съдържание, доказано активизират и поощряват рефлексията на учениците върху собствената им учебна дейност и собствените им личностни качества.

Диана Железова-Миндизова осъществи впечатляващо емпирично изследване върху педагогическата рефлексия, осмислена като механизъм на професионалното развитие на учителя (2012; научен ръководител Яна Мерджанова). Освен с интересния си замисъл разработката се отличава с интересна изследователска методика от типа на качествените изследвания – инструментата „Изследване в действие“. Той притежава освен диагностичен и формиращ потенциал, проявяващ се чрез готовността на личността за професионален самоанализ.

А финалът на този кратък историко-експертен преглед на пловдивската традиция в изследването на рефлексията с пълно основание следва да бъде оптимистичен: само в рамките на последната календарна година в Пловдивския университет бяха успешно защитени три дисертации върху рефлексивната проблематика. Елена Тодорова разработи теоретико-приложен дидактически модел за формиране на рефлексивни умения и ключови компетентности при обучението по информационни технологии (Тодорова, 2014; научен ръководител Коста Гъров). Калина Камарска създава специфична рефлексивна изследователска

методика върху химични обекти, чието прилагане в началния етап на обучението по химия влияе положително върху познавателното развитие на учениците (Камарска, 2015; научен ръководител Йорданка Димова). Нина Иванова разработва рефлексивните и синергетични аспекти на евристичната дейност на учениците в VII – VIII клас в обучението по планиметрия, като създадената от нея образователна технология допринася за повишаването на интелектуално-рефлексивната им култура (Иванова, 2015; научен ръководител Васил Милушев).

Оригиналните и интересни разработки на младите автори студенти, представени на настоящата конференция, които представляват вече своеобразното „трето поколение“ изследователи на рефлексивната проблематика в Пловдивския университет, доказват, че тази проблематика има надеждни и стабилни позиции, а нейната съдба се намира в сигурни ръце.

Заклучение

Съвременната психологическа и педагогическа наука, а също и цялата хуманитаристика, както и образователната и социалната практика, се нуждаят от солидни, но същевременно смели и оригинални теоретични иновации, за да отговори на високите изисквания и сериозните предизвикателства на бързо променящия се свят. Рефлексията може и следва да бъде една от тях!

ЛИТЕРАТУРА

- Балабанова, П. (1996). Рефлексивният Аз-образ в структурата на професионалната самооценка на начинаещи учители. В: *Съвременни подходи към педагогическия процес – проблеми и противоречия (сборник статии)*. Благоевград.
- Василев, В. (2005). Психолого-методологични, теоретични и приложни проблеми на рефлексията. Дис. и автореф. ... „доктор на психологическите науки“. София, СНС по психология.
- Василев, В. (2006). *Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката*. Пловдив: Макрос.
- Василев, В., А. Джалдети (1989). Рефлексията – типове и механизми на осъществяването ѝ. В: *Научни трудове на ПУ, т. 26, кн. 2*, 229 – 235.
- Василев, В., А. Джалдети (1990). Феноменологическа характеристика и логическа аргументация на праксиологическата рефлексия. В: *Рефлексия. Дейност. Култура. Пловдив: ПУ, Н. тр., т. 27, кн. 2, ч. втора*, 13 – 19.
- Василев, В., Р. Стаматов (1990). Проучване нивото на професионална рефлексия у детски учителки. В: *Рефлексия. Дейност. Култура. Н. тр., т. 27, кн. 2*. Пловдив, ПУ.

- Василев, В., Е. Гергова, Й. Димова (1993). Рефлексията над знанието и проблемът за нейното дидактическо моделиране. В: *Научни трудове на ПУ, Методика на обучението, т. 30, кн. 2.*
- Василев, В., Й. Димова, Т. Коларова-Кънчева (2005). *Рефлексия и обучение. 1. част: Рефлексията – теория и практика.* Пловдив: Магрос.
- Георгиева, М. (2001). *Рефлексията в обучението по математика (V–VI клас).* В. Търново: Фабер.
- Давидов, В., В. Василев, Р. Стаматов (1988). Теоретичен анализ на някои особености на активните методи на обучението. В: *Научни трудове на ПУ, т. 25, кн. 2, 115 – 121.*
- Десев, Л. (1996). *Педагогическа психология.* София: Аскони-Издаг.
- Десев, Л., С. Брик, Н. Десев (2011). *Психология на творчеството. Теоретични проблеми, емпирично изследване, креативни задачи.* София: Парадигма.
- Джалдети, А., В. Василев (1982). *Въпроси на педагогическата психология.* Пловдив: ПУ.
- Джалдети, А., В. Василев, Р. Стаматов (1992). *Психология, учебник за СОУ.* София: Просвета.
- Димова, Й. (2000). *Рефлексия над химическото знание в началния етап на обучението по химия.* Дис. и автореф. ... „доктор“. София – Пловдив.
- Железова-Миндизова, Д. (2012). *Моделиране на уменията за педагогическа рефлексия като детерминанта за устойчивото професионално развитие на учителя.* Дис. и автореф. ... „доктор“. Русе.
- Иванова, Н. (2015). *Рефлексивни и синергетични аспекти на евристичната дейност в обучението по планиметрия (в VII – VIII клас).* Автореф. на дис. ... „доктор“. Пловдив.
- Иванчева, Кр. (1997). *Диагностициране на качествата импулсивност и рефлексивност у деца от предучилищна възраст. Българско списание по психология, бр. 1.*
- Камарска, К. (2015). *Методика за рефлексивно изследване на химични обекти в началния етап на обучението по химия.* Дис. и автореф. ... „доктор“. Пловдив
- Коларова-Кънчева, Т. (2003). *Интелектуалната рефлексия в обучението по биология в IX. клас.* Дис. и автореф. ... „доктор“. Пловдив.
- Лефевр, В. А., США (2011). Yordanka Dimova. *Reflective Approach to Education / LAP Lambert Academic Publishing, 2011. 120 p. – Рефлексивные процессы и управление, № 1 – 2, Т. II.*
- Мелоян, С. (1994). За целенасочено формиране на рефлексия в учебната дейност. *Начално училище, 6, 35 – 43.*

- Милушев, В. (2008). *Триадата дейности решаване, съставяне и преобразуване на математически задачи в контекста на рефлексивно-синергетичния подход*. Автореф. на дис. ... „доктор на педагогическите науки“. София.
- Николов, П. (1985). Рефлексивен подход към учебния процес. В: *Годишник на ВПИ – Благоевград, т. 2, кн. 4*.
- Оракова, М. (1995). *Динамика на рефлексивното „Аз“*. Дис. и автореф. ... „канд. на психол. науки“. Благоевград/София.
- Проблеми рефлексии (1987). *Современные комплексные исследования*. Новосибирск: Наука.
- Рефлексия. Дейност. Култура (1990). *Научни трудове на ПУ, т. 27, кн. 2, част 2 – Педагогика и психология*, Пловдив.
- Рефлексия. Дейност. Култура (1993). Пловдив, ПУ.
- Рефлексия и обучение (2004). 2. ч.: *Рефлексията на учителя*. Пловдив: Макрос (Й. Димова, Т. Коларова-Кънчева, Т. Чехларова, Ж. Райкова-Бозова).
- Слободчиков, В., В. Василев, Р. Стаматов (1989). Анализ на предпоставките за възникване на рефлексията в онтогенетичен план. *Психология, кн. 6*.
- Слободчиков, В., В. Василев, Р. Стаматов (1990). Развитие на формиите на рефлексията в онтогенетичен план. В: *Рефлексия. Дейност. Култура. Научни трудове на ПУ, т. 27, кн. 2, част 2 – Педагогика и психология*, Пловдив.
- Стаматов, Р. (1993). Рефлексията в структурата на дейността, общуването и съзнанието. В: *Рефлексия. Дейност. Култура*. Пловдив: ПУ.
- Стаматов, Р., Н. Топузов (1993). За учебното съдържание и рефлексията. В: *Рефлексия. Дейност. Култура*. Пловдив: ПУ.
- Стаматов, Р., Л. Алексеева (1990). Модели на рефлексията в процеса на развитието. В: *Рефлексия. Дейност. Култура. Научни трудове на ПУ, т. 27, кн. 2, част 2 – Педагогика и психология*, Пловдив.
- Тодорова, Ел. (2014). *Рефлексията в обучението по информационни технологии*. Автореф. на дис. ... „доктор“. Пловдив.
- Хаджалии, И. (2011). *Модел на рефлексивен подход в гимназиалния етап на биологичното образование*. Дис. и автореф. ... „доктор“. Пловдив.
- Хекимова, М. (1996). *Педагогическа рефлексия (същност, измерване, формиране)*. Автореф. на дис. ... „канд. на пед. науки. С.
- Dimova, Y. (2011). *Reflective Approach to Education*. LAP.
- Lakatos, I. (1970). *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. – Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge.

REFERENCES

- Balabanova, P. (1996). Refleksivniyat Az-obraz v strukturata na profesionalnata samooshtestvyavayemata nachinaeshti uchiteli. V: *Savremenni podhodi kam pedagogicheska protses – problemi i protivorechia (sbornik statii)*. Blagoevgrad.
- Vasilev, V. (2005). Psihologo-metodologichni, teoretichni i prilozhni problemi na refleksiyata. Dis. i avtoref. ... „doktor na psihologicheskite nauki“. Sofia, SNS po psihologia.
- Vasilev, V. (2006). *Refleksiyata v poznaniето, samopoznaniето i praktikata*. Plovdiv: Makros.
- Vasilev, V., A. Dzhaldeci (1989). Refleksiyata – tipove i mehanizmi na oshtestvyavayemata y. V: *Nauchni trudove na PU*, t. 26, kn. 2, 229 – 235.
- Vasilev, V., A. Dzhaldeci (1990). Fenomenologicheska karakteristika i logicheska argumentatsia na praksiologicheskata refleksia. V: *Refleksia. Deynost. Kultura*. Plovdiv: PU, N. tr., t. 27, kn. 2, ch. vtorа, 13 – 19.
- Vasilev, V., R. Stamatov (1990). Prouchvane nivoto na profesionalna refleksia u detski uchitelki. V: *Refleksia. Deynost. Kultura*. N. tr., t. 27, kn. 2. Plovdiv: Plovdiv University.
- Vasilev, V., E. Gergova, Y. Dimova (1993). Refleksiyata nad znaniето i problemat za neynoto didakticheskо modelirane. V: *Nauchni trudove na PU, Metodika na obuchenieto*, t. 30, kn. 2.
- Vasilev, V., Y. Dimova, T. Kolarova-Kancheva (2005). *Refleksia i obuchenie*. 1. chast: Refleksiyata – teoria i praktika. Plovdiv: Makros.
- Georgieva, M. (2001). *Refleksiyata v obuchenieto po matematika (V–VI klas)*. V. Tarnovo: Faber.
- Davidov, V., V. Vasilev, R. Stamatov (1988). Teoretichen analiz na nyakoi osobenosti na aktivnite metodi na obuchenieto. V: *Nauchni trudove na PU*, t. 25, kn. 2, 115 – 121.
- Desev, L. (1996). *Pedagogicheska psihologia*. Sofia: Askoni-Izdat.
- Desev, L., S. Brik, N. Desev (2011). *Psihologia na tvorchestvoto. Teoretichni problemi, empirichno izsledvane, kreativni zadachi*. Sofia: Paradigma.
- Dzhaldeci, A., V. Vasilev (1982). *Vaprosi na pedagogicheskata psihologia*. Plovdiv: Plovdiv University.
- Dzhaldeci, A., V. Vasilev, R. Stamatov (1992). *Psihologia, uchebnik za SOU*. Sofia: Prosveta.
- Dimova, Y. (2000). Refleksia nad himicheskoto znanie v nachalnia etap na obuchenieto po himia. Dis. i avtoref. ... „doktor“. Sofia – Plovdiv.
- Zhelezova-Mindizova, D. (2012). Modelirane na umeniето za pedagogicheska refleksia kato determinanta za ustoychivoto profesionalno razvitiе na uchiteliya. Dis. i avtoref. ... „doktor“. Ruse.
- Ivanova, N. (2015). Refleksivni i sinergetichni aspekti na evristichnata deynost v obuchenieto po planimetriya (v VII – VIII klas). Avtoref. na dis. ... „doktor“. Plovdiv.

- Ivancheva, Kr. (1997). Diagnostitsirane na kachestvata impulsivnost i re-fleksivnost u detsa ot preduchilishtna vazrast. *Balgarsko spisanie po psi-hologia*, br. 1.
- Kamarska, K. (2015). Metodika za reflektivno izsledvane na himichni obekti v nachalnia etap na obuchenieto po himia. Dis. i avtoref. ... „dok-tor“. Plovdiv
- Kolarova-Kancheva, T. (2003). Intelektualnata refleksia v obuchenieto po biologia v IX. klas. Dis. i avtoref. ... „doktor“. Plovdiv.
- Lefevr, V. A., SShA (2011). Yordanka Dimova. Reflective Approach to Edu-cation / LAP Lambert Academic Publishing, 2011.-120 p. – Refleksivnye protsessy i upravlenie, № 1 – 2, T. 11.
- Meloyan, S. (1994). Za tselenasocheno formirane na refleksia v uchebnata deynost. *Nachalno uchilishte*, 6, 35 – 43.
- Milushev, V. (2008). Triadata deynosti reshavane, sastavyane i preobrazuvane na matematicheski zadachi v konteksta na reflektivno-sinergetichnia podhod. Avtoref. na dis. ... „doktor na pedagogicheskite nauki“. Sofia.
- Nikolov, P. (1985). Refleksiven podhod kam uchebnia protses. V: *Godishnik na VPI – Blagoevgrad*, t. 2, kn. 4.
- Orakova, M. (1995). Dinamika na reflektivnoto „Az“. Dis. i avtoref. ... „kand. na psihol. nauki“. Blagoevgrad/Sofia.
- Проблемы рефлексии (1987). *Современные комплексн issledovania*. Novosibirsk: Nauka.
- Refleksia. Deynost. Kultura (1990). Nauchni trudove na PU, t. 27, kn. 2, chast 2 – Pedagogika i psihologia, Plovdiv.
- Refleksia. Deynost. Kultura (1993). Plovdiv: Plovdiv University.
- Refleksia i obuchenie (2004). 2. ch.: Refleksiyata na uchitelya. Plovdiv: Makros (Y. Dimova, T. Kolarova-Kancheva, T. Chehlarova, Zh. Raykova-Bozova).
- Slobodchikov, V., V. Vasilev, R. Stamatov (1989). Analiz na predpostavkrite za vaznikvane na refleksiyata v ontogenetichen plan. *Psihologia*, kn. 6.
- Slobodchikov, V., V. Vasilev, R. Stamatov (1990). Razvitie na formite na refleksiyata v ontogenetichen plan. V: *Refleksia. Deynost. Kultura. Nauchni trudove na PU*, t. 27, kn. 2, chast 2 – Pedagogika i psihologia, Plovdiv.
- Stamatov, R. (1993). Refleksiyata v strukturata na deynostta, obshtuvaneto i saznanieto. V: *Refleksia. Deynost. Kultura*. Plovdiv: Plovdiv University.
- Stamatov, R., N. Topuzov (1993). Za uchebnoto sadarzhание i refleksiyata. V: *Refleksia. Deynost. Kultura*. Plovdiv: Plovdiv University.
- Stamatov, R., L. Alekseeva (1990). Modeli na refleksiyata v protsesa na razvitiето. V: *Refleksia. Deynost. Kultura. Nauchni trudove na PU*, t. 27, kn. 2, chast 2 – Pedagogika i psihologia, Plovdiv.
- Todorova, El. (2014). Refleksiyata v obuchenieto po informatsionni tehnologii. Avtoref. na dis. ... „doktor“. Plovdiv.

- Hadzhiali, I. (2011). Model na refleksiven podhod v gimnazialnia etap na biologichnoto obrazovanie. Dis. i avtoref. ... „doktor“. Plovdiv.
- Hekimova, M. (1996). Pedagogicheska refleksia (sashtnost, izmervane, formirane). Avtoref. na dis. ... „kand. na ped. nauki. Sofia.
- Dimova, Y. (2011). *Reflective Approach to Education*. LAP.
- Lakatos, I. (1970). *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. – Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge.

THE PLOVDIV SCIENCE TRADITION IN RESEARCH OF REFLECTION – HISTORY AND THEORY

Abstract. This report analyzes the internal logic (and history) of occurrence of the unique Plovdiv scientific tradition in the study of reflexive problems. Its originality consolidates around the following features: recognition of the diversity of the phenomenon (and construct) reflection as his hallmark; differentiation of practical reflection as a separate type; separation of the intermediate theory of reflexive approach that preserves the authentic content of the construct reflection on its application in practice; development of various technologies and applications which rationalize the application of ideas for reflection and realize them in social practice.

✉ **Prof. Veselin Vasilev, DSc.**
University of Plovdiv „Paisii Hilendarski“
4000 Plovdiv, Bulgaria
E-mail: veselin_vasilev@abv.bg